

De *Tractatus* lezen. En waarderen

Martin Stokhof

Universiteit van Amsterdam & Tsinghua University, Beijing

m.j.b.stokhof@uva.nl

Jaap van der Does

Radboud Universiteit

jaap.vanderdoes@ru.nl

Verschenen in:

Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte, vol. 115(2), 2023, pp. 139-152

Abstract

Reading the Tractatus. And appreciating it

The reception history of Wittgenstein's *Tractatus Logico-Philosophicus* displays an impressive and persistent diversity. This paper explores possible sources of that diversity and locates them in different takes on the text and its context of origin, and in different perspectives of the readers. This hermeneutics is illustrated by a comparison of two views on the importance of ethics for an understanding of the *Tractatus*: that of Cora Diamond and the one developed by the authors in previous work.

Keywords

Ludwig Wittgenstein; *Tractatus Logico-Philosophicus*; Cora Diamond; ethics; hermeneutics; therapeutic reading; pragmatic-transcendental reading; non-dogmatism.

*About anyone so great as Shakespeare, it's probable
that we can never be right; and if we can never be right,
it is better that we should from time to time change our
ways of being wrong. T.S. Eliot*

Sommige filosofie, net als sommige kunst en wetenschap, is zo rijk dat zij ons telkens weer dwingt na te gaan of onze huidige beschouwing haar wel recht doet. En keer op keer blijkt dat zulk werk inderdaad aspecten heeft die ons eerder zijn ontgaan, of die we bij nader inzien toch anders willen, of moeten, duiden. Eliot geeft deze hachelijke situatie goed weer: in zekere zin komen wij bij zulke werken nooit verder dan zo betekenisvol mogelijk falen.

De receptiegeschiedenis van Wittgensteins *Tractatus Logico-Philosophicus* (hierna: *Tractatus*) is een goede illustratie. Kort na verschijnen werd het boek door de leden van de Wiener Kreis gelezen als een manifest dat geheel in lijn was met hun wetenschappelijk gemotiveerde opvattingen: positivistisch en antimetafysisch, met de logica als hét instrument om zin en onzin van elkaar te scheiden. Ethiek wordt hier betekenisloos en van ondergeschikt belang. In de jaren zestig verschijnen de eerste systematische commentaren en inleidingen van onder andere Stenius, Maslow, Anscombe, Black en Kenny. Al in dit stadium is sprake van veel diversiteit. Zo leest Stenius de toepassing van logica in de *Tractatus* op een praktische, contextuele wijze.¹ Blacks commentaar is meer in lijn met het logisch positivisme, terwijl Anscombes inleiding daar juist afstand van neemt. Kenny merkt continuïteit op in Wittgensteins vroege en late werk. Weer later leest Hacker de *Tractatus* als een werk dat substantiële antwoorden beoogt te geven op vragen over de essentie van betekenis, taal, denken, ontologie, logica, en benadrukt daarbij wat hij ziet als fundamentele tegenstellingen tussen de *Tractatus* en Wittgensteins latere opvattingen. Ethiek ziet hij als een wat

¹ Zie Stokhof 2002, hoofdstuk 3 en Van der Does & Stokhof 2020 voor een uitgebreide analyse.

curieus aanhangsel dat samenhangt met het metafysisch subject, een samenhang die volgens Hacker de toets der kritiek nauwelijks doorstaat. Geleidelijk ontstaan dan wat wel 'standaard interpretaties' wordt genoemd, vooral geassocieerd met Hacker, Fogelin, Pears, en anderen. Een breuk daarmee komt met 'de resolute interpretaties', voorgesteld in werk van onder anderen Diamond, Conant, Read, en Ricketts, waarin de therapeutische functie van de *Tractatus* wordt benadrukt: het boek helpt ons te zien dat substantiële antwoorden op filosofische vragen onzinnig zijn.

Wat opmerkelijk is aan deze diversiteit is dat ze grotendeels blijft bestaan: blijkbaar ontbreken duidelijke criteria om juist van onjuist te onderscheiden. Natuurlijk zijn er verschillen van mening die van feitelijke aard zijn.² Maar geldt dat ook voor de controverse tussen 'standaard' en 'resolute' lezingen? Dat is veel minder duidelijk. Hier lijken we te maken te hebben met verschillen die hun oorsprong vinden, niet in de tekst zelf, maar in de wijze van interpreteren, die veel meer omvat dan alleen de tekst zelf en die vaak impliciet blijft en zo vergelijking bemoeilijkt.

In dit artikel willen we dit illustreren aan de hand van een vergelijking tussen twee visies op het belang van ethiek voor een begrip van de *Tractatus*: die van Cora Diamond en die van onszelf.³ Waar het ons om gaat is te laten zien hoe een bepaald aspect van de *Tractatus*, in dit geval de ethiek, op geheel verschillende wijzen kan worden geduid als onderdeel van een interpretatie van het boek als geheel.⁴ Om tot een systematische vergelijking te komen, recapituleren wij eerst wat hoofdingrediënten van interpretatie en passen die daarna toe op beide visies. Wij laten ook zien hoe deze methode toelaat de interpretaties van anderen genuanceerder te waarderen en zo elementen daaruit in de eigen lezing te integreren.

² Een voorbeeld is de analyse van kwantoren die de *Tractatus* geeft. Fogelin (1987) claimt dat de *Tractatus* analyse geen gemengde kwantor-prefixen kan genereren, maar zoals diverse auteurs, bijv. Van der Does (2011, hoofdstuk 13) en Rogers & Wehmeyer (2012), overtuigend betogen, berust die interpretatie op een misverstand.

³ Zie Diamond 1991, Stokhof 2002, Van der Does 2011.

⁴ Er is meer werk over ethiek en de *Tractatus*, maar een flink deel daarvan houdt zich alleen bezig met de inhoud van Wittgensteins ethische, dan wel meta-ethische opvattingen, en laat de relatie tot interpretatie van de *Tractatus* als geheel onbesproken. Over de inhoud gaan bijv. Stokhof 2010, Sondergaard Christensen 2011, Donatelli 2013, Balaska 2019, Friedlander 2019, Pihlström 2019; meta-ethische aspecten komen aan de orde in bijv. Conant 2005, De Meesel 2015, Stokhof 2018.

1 Lezen en waarden

Wat laat het bestaan van verschillende interpretaties van de *Tractatus* zien? Volgens ons maakt het duidelijk dat de context van filosofisch rijke teksten bijna nooit eenduidig genoeg is om tot één interpretatie te komen. Natuurlijk moeten interpretaties met argumenten worden verdedigd. Maar is op voorhand duidelijk dat altijd één van de interpretaties de voorkeur verdient? Argumentatie eindigt, zo blijkt, vaak voordat die conclusie kan worden getrokken. Zo gezien is stellig vasthouden aan het eigen inzicht hooguit van waarde bij het ontwikkelen van een interpretatie, maar wordt daarna een blinde vlek of zelfs contraproductief. Bij rijke teksten als de *Tractatus* is uiteindelijk de bereidheid geboden om de vondsten en inzichten van andere interpretaties te appreciëren en waar mogelijk te gebruiken. Dan krijgt de overvloed aan inzichten die zulke fundamentele werken bieden de waardering die hen toekomt.

Interpretatie is een proces, vaak met meer dan één uitkomst, en die uitkomsten kunnen veranderen in de loop der tijd. Elke interpretatie ontstaat vanuit een interactie met een tekst in een bepaalde context, en elke interpretatie start vanuit een bepaald perspectief. Al deze parameters — tekst, context perspectief, — kunnen meerdere waardes aannemen en zo een ruimte van mogelijke interpretaties creëren.

1.1 Tekst

Als wij het over de *Tractatus* hebben, over welke tekst hebben wij het dan? Is het de tweetalige tekst die Kegan Paul and Trubner in 1922 publiceerde, in nauwe samenwerking met Wittgenstein,⁵ of de tweede editie uit 1933 waarin nog wat correcties werden doorgevoerd? Het kan ook de zogenaamde *Kritische Edition* zijn, die de tweede editie van de Duitse tekst verder corrigeerde en met veel zorg inbedde in relevant materiaal uit eerdere manuscripten. De Duitse uitgave uit 1921 noemde Wittgenstein vanwege de vele fouten 'een roefdruk'.⁶

⁵ Zie Wittgenstein, 1973.

⁶ Brief aan Paul Engelmann, 2.8.1922., in Wittgenstein-Engelmann (2008), 69.

Niet alleen de tekst komt in meervoud, er zijn ook meerdere manieren om eenzelfde tekst te lezen. Dit geldt zeker voor de *Tractatus*. In een brief aan Von Ficker uit 1919 karakteriseert Wittgenstein zijn boek als volgt: 'Het werk is strikt filosofisch en tegelijkertijd literair, maar er wordt niet in gewauweld'.⁷ Is dit niet een indicatie dat we de *Tractatus* niet per se hoeven te lezen als een gangbaar academisch vertoog, met een lineaire ontwikkelingsgang? De nummering van de uitspraken, die hun relatieve gewicht aangeeft, versterkt deze suggestie. Die nummering suggereert dat de tekst een boomstructuur heeft: vanuit de stam met zeven hoofdtakken groeien verschillende, steeds verder verfijnde zijtakken. De tekst wordt weliswaar op de gebruikelijke lineaire wijze gepresenteerd, maar doordat onderlinge afhankelijkheden in een decimale nummering zijn gecodeerd, kan men er ook een boomstructuur in herkennen.⁸

De zeven hoofdstellingen geven lezers een suggestie hoe de tekst gelezen kan worden: van wereld als geheel van feiten naar datgene waarover niet gesproken kan worden. Voor meer detail is de lezer aangewezen op de takken, en takken van takken, die aan deze zeven hoofdtakken ontspruiten. Daarbij dient men acht te slaan op allerlei kruisverbanden, en niet uit het oog te verliezen dat centrale ideeën soms aan de uiteinden van die vertakkingen worden geïntroduceerd.

Zelfs als men één tekst kiest, dwingt zijn structuur geen unieke lezing af. De complexiteit van tekstvorm en inhoud vraagt sowieso om herlezen, en daarbij zullen we nu eens die, dan weer deze structuur volgen, totdat wij tot een min of meer coherente interpretatie zijn gekomen. Hoe lang en hoe fel wij die interpretatie zullen verdedigen? Dat hangt mede af van wat andere lezers ons te melden hebben.

1.2 Context

Bij een boek dat tot zulke uiteenlopende interpretaties leidt, kan men niet om de context heen. Die is complex en speelt op diverse niveaus een rol. Wittgensteins eigen karakterisering van de *Tractatus* komen uit de inleiding en uit brieven. Naast de correspondentie met o.a. Russell, Frege, Ramsey, Von Ficker, en Engelman zijn er de

⁷ Zie Luckhardt (1979), 94.

⁸ De website tractatus.nl ondersteunt o.a. lineaire lezing en boomlezing.

dagboeken (MS101-3) waarin Wittgenstein ervaringen en filosofische invallen noteerde.⁹ Dan zijn er de *Notes on Logic* uit 1913 en de aantekeningen die Moore maakte toen hij in 1914 Wittgenstein in Noorwegen bezocht. Tenslotte is er de *Prototractatus* (MS104).

Vrijwel iedere interpretator gebruikt iets uit deze context. En teksten waar Wittgenstein naar verwijst of die hem hielpen tot nieuwe inzichten te komen — van Tolstoj, Frege, Russell, Schopenhauer, Kraus, Hertz, Boltzmann, en anderen, — verruimen die context nog meer.¹⁰ Dan is er nog de bredere culturele context die Wittgensteins denken op allerlei manieren heeft gevormd en beïnvloed.

Zeker wanneer men het ethische aspect van de *Tractatus* centraal stelt, spelen de correspondentie en de dagboeken een belangrijke rol. Denk bij voorbeeld aan de correspondentie met Von Ficker of aan het dagboek MS103. Ook relevant zijn dan Tolstoj's *Kurze Darlegung des Evangeliums*, dat volgens Wittgenstein zijn leven gered heeft, en Schopenhauer's *Die Welt als Wille und Vorstellung*, dat hem als zestienjarige diep trof. Maar als wij van dit soort informatie gebruik maken, hoe en in welke mate? Is het feit dat ook Tolstoj door Schopenhauer beïnvloed werd dan relevant? Kunnen wij de Schopenhauer-connectie gebruiken om Wittgensteins ethiek te vergelijken met oosterse ideeën? Er is het voor de hand liggende gevaar dat dit soort lezingen te speculatief worden. Maar hoe bepaalt men waar die grens ligt? Ook hierbij is reflectie op hoe interpretaties tot stand komen van groot belang.

Voorzichtigheid blijft geboden. Wittgenstein stelde de laatste versie van zijn boek met grote zorg samen, en zijn uiteindelijke keuze uit het beschikbare materiaal moet leidend zijn. Maar had hij andere keuzen gemaakt als hij al dit materiaal bij samenstelling bij de hand had gehad? Gegeven Wittgensteins sterke vermogen tot variëren is deze vraag terecht, maar ook niet te beantwoorden. Dat deze vraag rijst, geeft mede aan waarom deze zeer gecomprimeerde tekst met een niet eenduidige

⁹ Veel bronmateriaal is online beschikbaar, zie: www.wittgensteinsource.org, wittfind.cis.uni-muenchen.de, www.nlx.com.

¹⁰ Zie Klagge (2022) voor een zeer bruikbare selectie.

structuur en een gecompliceerde geschiedenis in de loop der tijd aanleiding heeft gegeven tot zulke sterk verschillende interpretaties.

1.3 Perspectief

En dan is er het perspectief van de lezer, de interpretator; ook die speelt een belangrijke rol, al wordt dat niet altijd onderkend. Vaak gaat men ervan uit dat een tekst een unieke, juiste interpretatie heeft. Dat uitgangspunt past goed binnen de idee van filosofie als een rationele activiteit, waarbij consistentie en geldigheid leidend zijn. Unicité kan relevant zijn als het gaat om de interpretatie van academische filosofie, maar het zijn juist de invloedrijke werken in de filosofie die dit beeld ter discussie stellen. De *Tractatus* is daarvan een goed voorbeeld.

Argumenten voor en tegen een interpretatie verwijzen vaak, impliciet of expliciet, naar de intentie van de auteur: interpretatie is er om de intentie van de auteur te achterhalen en te toetsen. Volgens ons is een reconstructie van de intenties van een auteur, hoewel op zich interessant, nooit doorslaggevend, juist omdat de tekst deel is van een geschreven en ongeschreven context en vooral daaraan zijn betekenis ontleent. Het perspectief van waaruit men de tekst benadert valt vaak niet samen met dat van de auteur.

Zelfreflectie van de interpretator is dus nodig: of men de *Tractatus* leest als logicus, als taalfilosoof, als ethicus, als meta-filosoof, als cultuurhistoricus, elke wijze van lezen behelst afwegingen over wat wel of niet relevant is, wat wel of niet telt als een geldig argument. Geen van deze perspectieven kan aanspraak maken op absolute, unieke juistheid: verschillende interpretaties zijn dan geen concurrenten, maar eerder partners.

Wij gebruiken nu de belangrijkste aspecten van interpretatie — tekst, context, perspectief, — om inzicht te krijgen in hoe grote interpretatieverschillen kunnen ontstaan. Als voorbeeld nemen wij de rol van ethiek in een vroeg-resolute lezing van Cora Diamond en in ons eigen werk.

2 Ethiek

2.1 Ethiek bij een resolute lezing

Inmiddels is 'resolute lezing' een familiebegrip, met veel verfijnde onderscheidingen en vertakkingen. Voor deze variatie is hier geen ruimte. Wij concentreren ons op de lezing die Cora Diamond voorstelt in haar vroege artikel 'Ethics, Imagination and the *Tractatus*' (Diamond 1991) als illustratie van de wijze waarop ethiek in de beginfase van het resolute lezen een rol speelde.

Waardoor kenmerkt Diamonds resolute lezing zich? Om te beginnen baseert Diamond zich hoofdzakelijk op de *Tractatus*-tekst, en gaat ervan uit dat die ruwweg in tweeën moet worden verdeeld: er is een raamwerk en er is de invulling daarvan, waarbij het raamwerk aangeeft hoe het overige gelezen dient te worden.¹¹ Een tweede uitgangspunt is dat de lezer een voorstellingsvermogen heeft waarmee een bepaald soort teksten, die betekenisvol lijken maar dat niet zijn, gelezen kunnen worden alsof zij betekenisvol zijn. Een derde uitgangspunt komt duidelijk naar voren in Diamonds observatie met betrekking tot *Tractatus* 6.54, namelijk dat Wittgenstein daarin een directe relatie legt tussen zichzelf en de lezer:

Mijn uitspraken verhelfden zo dat hij die mij begrijpt ze uiteindelijk als onzinnig herkent, wanneer hij met hun hulp — via hen — boven hen uitgestegen is. (Hij moet zagezegd de ladder weggooien nadat hij haar beklommen heeft.)

Hij moet deze uitspraken overwinnen, dan ziet hij de wereld juist.¹²

'Mijn uitspraken', 'hij die mij begrijpt', veel directer kan een schrijver zijn lezers niet aanspreken.

¹¹ Op het onderscheid tussen raamwerk en invulling is Diamond in later werk teruggekomen, zie Conant & Diamond 2004.

¹² Onze vertaling.

Op basis van deze drie uitgangspunten ontstaat de therapeutische lezing, die een lezer tot het inzicht brengt: Kijk, er staat niets! Deze therapie doorloopt de volgende stappen. Aanvankelijk leest men de tekst zoals andere filosofische teksten. De lezer merkt in de tekst het raamwerk op. Op basis van de uitspraken in het raamwerk moet men concluderen dat de omraamde tekst alleen strikte onzin kan zijn. De lezer wordt er zo toe gebracht te reflecteren op wat de auteur beoogt met de omkaderde onzin. Om in te zien wat een auteur beoogt met onzin moet je inzien wat hij beoogt met betekenisvolle taal: helder zijn over betekenis geeft inzicht in het gebruik van onzin. Blijkbaar doet de auteur een beroep op ons voorstellingsvermogen en nodigt hij ons uit de onzin te lezen alsof die betekenis heeft. Op basis van deze voorstelling zal de lezer inzien dat de omkaderde tekst geen wartaal is, maar therapie; wat we ons voorstelden slaat om in zijn tegendeel: schijnbaar diepe filosofie verdampt tot strikte onzin. De lezer is verlicht en zal zich niet snel nogmaals laten verleiden onzin voor iets anders te houden.

Vanuit een dergelijke therapeutische kijk op de *Tractatus* kan het ethische aspect niet veel meer zijn dan een uitbreiding van filosofische therapie, het is niet de kern van de filosofie zelf. Zo'n ethische uitbreiding is niet gebaseerd op een filosofisch-ethische theorie, met een karakterisering van ethische uitspraken of met ethische maximes, want die zal net zo onzinnig zijn als het logische-filosofische drogbeeld dat de omraamde tekst suggereert. Maar het is ook geen indirecte, ex negativo karakterisering van het ethische domein. Wel kan de verbeeldingskracht deel zijn van een ethische houding die kan leiden tot zelfinzicht en inzicht in onze ethische oordelen. Diamond suggereert dat reflectie op verhalen of op kunst in dit opzicht vruchtbaarder is dan reflectie op filosofie, die immers geen recht kan doen aan de rijkdom van het menselijke bestaan.

2.2 Ethiek als uitgangspunt

Onze interpretatie baseert zich op uitgangspunten die sterk verschillen zowel van die van Diamonds resolute lezing als van die van positivistische of ultra-realistische lezingen. Om te beginnen nemen wij aan dat de taal van de *Tractatus* is ingebed in het

dagelijks taalgebruik, ook al rekt Wittgenstein de betekenis van bestaande begrippen soms op.¹³ Ten tweede gaan wij ervan uit dat het ethische aspect de kern vormt van de kijk op wereld en leven die Wittgenstein in zijn boek ontvouwt. Zoals ook Janik en Toulmin stelden: de *Tractatus* is een ethische daad.¹⁴ Naast de tekst, met name die in de *Kritische Edition*, hebben wij oog voor de context waarin deze ontstaan is. Dit zijn de grote lijnen.¹⁵

Voor ons is Wittgensteins brief aan Von Ficker, waarin hij stelt dat de crux van de *Tractatus* ethisch is, een kerngegeven.¹⁶ Bovendien stellen wij dat de ethische inzichten van de vroege Wittgenstein direct van invloed waren op zijn kijk op de aard en rol van logica in ons leven. Het begrenzendende doel dat de inleiding van het boek zich stelt is volgens ons vooral ethisch gemotiveerd.

De *Tractatus* beweegt zich van een verheldering van wereld en toegepaste logica, naar een verheldering van wereld en ons leven hier en nu. De tekst maakt duidelijk dat wij ons ethisch moeten verhouden tot de wereld waarin wij ons bevinden: wereld en leven zijn één, en het ethische aspect daarvan is een onontkoombare dimensie. In veel westerse filosofische tradities wordt gepoogd op een rationele wijze aan die ethische noodzaak te voldoen. Men formuleert ethische oordelen, maximes, en principes, die via rationele overwegingen dienen als handleiding voor het handelen. Wittgenstein vindt dat zo de kern van de ethiek onberoerd blijft, zelfs onrecht wordt aangedaan. Of een handeling ethisch (on)juist is, is niet te vatten in betekenisvolle uitspraken, is niet te beslissen op basis van rationele overwegingen. Om helderheid te krijgen over het ethische aspect van ons dagelijks leven moet de grens van het discursieve van binnenuit worden bepaald. Met dit oogmerk geeft Wittgenstein semi-formeel aan hoe wij betekenisvolle zinnen constructief genereren als waarheidsfuncties van elementaire zinnen en hoe wij die zinnen gebruiken. Cruciaal hierbij is dat de logica beperkt blijft tot ethisch gezien neutrale waarheidsfunctionaliteit.

¹³ Zie van der Does & Stokhof (2020) voor meer details.

¹⁴ Zie Janik & Toulmin 1973, H.VI.

¹⁵ Voor details zie Stokhof (2002), van der Does (2011), Stokhof (2018), van der Does & Stokhof (2020).

¹⁶ Wittgensteins brief aan Von Ficker is te vinden in Luckhardt (1979), 94-95.

De zeven hoofduitspraken geven de stappen in dit proces van verduidelijking helder aan. Wij vinden ons in een wereld van beschrijfbaar feiten. Denken over deze wereld bestaat uit het gebruik van betekenisvolle zinstekens, zelf een soort feiten, als logische modellen van contingente situaties. Volgens Wittgenstein kunnen deze zinstekens met behoud van betekenis gereduceerd worden tot waarheidsfuncties van elementaire zinstekens, die één-op-één corresponderen met wat binnen onze taallogica als elementair feit verschijnt.

Logica is altijd toegepast en ethisch neutraal: zij toont de wereld van feiten, van waarheid en onwaarheid, waarin geen ethische waarde te vinden is. Ethisch is van groot belang dat de basis van betekenis contingent is. *In* de wereld die beschreven en gedacht kan worden zijn geen noodzakelijke, logische elementen. Feiten zijn niet intrinsiek ethisch, het zijn hooguit opgaven om tot een ethische houding te komen. De contingentie van wat het geval is toont ons dat ethische noodzaak elders gezocht moet worden, in een ander perspectief op de wereld dan het feitelijke. Wij moeten de eigen wensen en handelingen afstemmen op de 'wil van de wereld', dat geheel van voortdurend veranderende contingenties. Ethiek is een zingevende houding: de wereld van de gelukkige is een andere dan die van de ongelukkige, ook al zijn die werelden feitelijk gelijk.

3 Toepassing

Hoe kunnen de grote verschillen in de rol van ethiek in Diamonds vroeg-resolute interpretatie en die van ons ontstaan en met elkaar vergeleken worden? De aanpak die hierboven geschetst is zou nu haar nut moeten bewijzen.

3.1 Diamond

Diamonds oervorm van de resolute lezing lijkt een variant van *close-reading*: de tekst staat centraal. Diamond hanteert wel een duidelijk perspectief: zij staat zichzelf toe in de tekst een raamwerk en een omraamd deel te onderscheiden, en aan te nemen dat mensen teksten 'alsof' kunnen lezen. 6.54 is hierbij cruciaal: deze passage maakt het de

lezer mogelijk tekst en een klein beetje context te gebruiken om de intenties van de auteur te achterhalen.

Diamond begint met een subtiele observatie met betrekking tot een gebruik van persoonlijk voornaamwoorden in de tekst — 'hij die mij begrijpt', — en combineert die vernuftig met Wittgensteins opvallende gebruik van het woord 'onzin'. Je zou verwachten dat haar observatie wordt aangevuld met een systematisch onderzoek naar het gebruik van persoonlijke voornaamwoorden in de tekst. Is het niet opmerkelijk dat er tientallen andere voorkomens van bij voorbeeld 'ik' en 'wij' zijn, met name in het deel waarvan Diamond later aangeeft dat het als strikte onzin moet worden genomen? In de *Tractatus* wordt de lezer al in het begin aangesproken. Volgens het voorwoord wordt hij geacht de gedachten die in het boek worden uitgedrukt zelf al gedacht te hebben. Welke gedachten? Van een raamwerk is in het voorwoord geen sprake. Men kan zich afvragen of Diamond haar interpretatie-principe wel consequent heeft toegepast.

Heel belangrijk is Diamonds aandacht voor Wittgensteins paradoxale gebruik van het woord 'onzin', bij lineaire lezing vlak voor het einde van de tekst. Voor ons ligt de waarde van haar interpretatie hierin, dat zij ons dwingt dit paradoxale gebruik uiterst serieus te nemen. Daarom: hoe eenduidig is dit gebruik? In een ruimere context van interpretatie kan men de vraag stellen of het ook een literair aspect heeft. Modernistische interpretaties leggen inderdaad de nadruk op het reflectieve aspect van de tekst die zichzelf uiteindelijk opheft. Echter, in het Weense modernisme staat veel meer de hang naar zuiverheid centraal, met een scherp oog voor het onethische van het ornament. Wij denken dat de *Tractatus* in deze traditie staat. Bovendien, zelfs als je 'onzin' eenduidig opvat, is Diamonds positie dat extra-tekstueel verschillende soorten onzin kunnen worden onderscheiden (wartaal, therapeutisch gebruik...), terwijl intra-tekstueel de heuristiek binair is (onzin = betekenisloos), niet evident. Waarom is binnen de tekst bruikbare onzin onmogelijk, maar buiten de tekst niet? Weer zien wij een interpretatie-principe dat niet consequent lijkt toegepast.

Het voorstellingsvermogen is een cruciaal onderdeel van Diamonds therapeutisch proces: zodra *alsof* plaatsmaakt voor *wat is* — onze woorden, niet die van Diamond, — is de therapie afgerond. Helaas laat Diamond *wat er is* onbesproken. Het belang van een heldere kijk op betekenis wordt onderschreven, maar niet aangereikt. Op het veronderstelde 'alsof'-vermogen wordt filosofisch niet gereflecteerd.

Misschien kan Diamonds interpretatie het beste worden gelezen als een stellingname tegen een filosofie die geen recht doet aan de rijkdom van het betekenisvolle contact tussen schrijver en lezer, van mens tot mens.¹⁷ In het geval van de *Tractatus* is dat navoelbaar, vooral met betrekking tot positivistische of ultra-realistische lezingen. Meer in het algemeen doet de discursieve modus waarin veel analytische filosofie opereert mono-dimensionaal aan. Maar wanneer je naast de tekst andere bronnen toelaat, kan men volhouden dat zo'n kritische kijk op filosofie, zeker die van Wittgenstein, te restrictief is. Voor hem is er geen strikte scheiding tussen fictie en filosofie, tussen wereld en leven. Diamond suggereert dat reflectie op verhalen of op kunst in dit opzicht vruchtbaarder is dan reflectie op filosofie, die immers geen recht kan doen aan de rijkdom van het menselijke bestaan, en dat de waarde van ethiek in zulke reflectie wordt gevonden. Waar die rijkdom dan uit bestaat blijft voor ons in dit artikel van Diamond onduidelijk, zo ook waarom ethiek welwillender wordt behandeld dan andere thema's in de *Tractatus*.

3.2 Onze interpretatie

Net als bij Diamond staat in onze interpretatie de tekst van de *Tractatus* centraal, maar wij lezen hem in de context van zijn ontstaan en gebruiken beperkt biografische informatie. Wij menen dit te kunnen doen omdat wij de inhoud van Wittgensteins correspondentie voor oprecht houden en zijn biografen voldoende waarheidsgetrouw.

De weerslag in zijn dagboeken van Wittgensteins ervaringen aan het front, zijn bewondering voor Kraus en voor Tolstojs *Kurze Darlegung*, zijn correspondentie met Von Ficker, zijn voor ons deel van de context die ons in staat stelt de laatste

¹⁷ Dit lijkt ook Diamonds kijk te zijn op alle andere vormen van filosofie, zie Moyal-Sharrock (2012) voor een kritisch overzicht.

uitspraken in de *Tractatus* te zien als culminatie van het boek eerder dan als appendix. Het is in dit deel van de tekst waar wereld en leven één worden. Hier zien wij duidelijk dat het ethische aspect ons dwingt de grenzen van ons beschrijvend en denkend vermogen helder in kaart te brengen, en dat duidelijk is dat taalvormen die analoog zijn aan die van de logica de ethiek niet kunnen vatten maar ook niet kunnen devalueren.

In onze lezing speelt het gebruik van taal een belangrijke rol. Mede door Diamond gevoelig gemaakt voor het gebruik van persoonlijke voornaamwoorden in de tekst, valt ons juist het menselijke, constructieve element op in de filosofie van de vroege Wittgenstein. *Wij* maken voor onszelf beelden van de feiten (2.1). Inderdaad, wat de *Tractatus* specificceert zijn randvoorwaarden waaraan concreet betekenisvol taalgebruik moet voldoen, het geeft niet een unieke logisch-metafysische definitie daarvan. Merk op dat in zo'n 'gebruikslezing' het onderscheid tussen intra- en extra-tekstueel, dat voor de resolute lezing zo belangrijk is, vervaagt. Verduidelijkende uitspraken vragen een ander soort taalgebruik dan beschrijvende zinnen. In 6.54, een achterkleinkind van 6, zelf een bijdrage aan een heldere kijk op betekenis, worden de verklarende uitspraken Krausiaans provocatief 'onzin' genoemd: wat na gebruik geen verder nut meer heeft kan terzijde worden geschoven. Tegelijkertijd wordt ook een meta-logische lezing geblokkeerd en de grens van ons discursieve vermogen uiterst duidelijk gemaakt. Wat blijft is een andere kijk op de wereld waarin wij ons bevinden.

Daarin verschilt onze lezing niet alleen van die van de resoluten maar ook die van (ultra-)realisten: de ontologie van de *Tractatus* is geen ontologie *per se*, maar een karakterisering van een discursief, feitelijk perspectief op de werkelijkheid, belangrijk en noodzakelijk, maar niet het enig mogelijke.

4 Tot slot

Wij zien interpretaties als punten in een ruimte van mogelijkheden, het zijn resultanten van keuzes. Interpretatie is een proces waarin we langs verschillende routes door het

beschikbare materiaal gaan, het afwisselend in detail en op afstand bekijken, totdat we de uitgangspunten hebben gevonden die wij dynamisch kunnen uitwerken tot een interpretatie die voldoende stabiel is en die ons inzicht geeft. Een interpretatie die zo tot stand komt is ondogmatisch. Steeds is er de mogelijkheid om op basis van een hernieuwde lezing of van inzichten die anderen aandragen een eenmaal gekozen interpretatie bij te stellen of zelfs los te laten. Toegepast op de *Tractatus* lijkt de belangrijkste vraag te zijn: hoeveel filosofische substantie staat men na resolute lezing nog toe en van welk aard is die? Hier konden wij niet meer dan een schets van ons antwoord geven, maar wij hopen duidelijk te hebben gemaakt waarom wij de vraag nog steeds zinvol vinden.¹⁸

¹⁸ We danken de redacteur van dit themanummer, Wim Vanrie, twee anonieme beoordelaars, en Michiel van Lambalgen voor commentaar op een eerdere versie.

Bibliografie

- Balaska, M. (2019) Seeing the stove as world: Significance (Bedeutung) in the early Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, 42(1), pp. 40 – 60.
- Conant, J. & Diamond, C. (2004) On reading the Tractatus resolutely, in: M. Kölbel & B. Weiss (eds), *Wittgenstein's Lasting Significance*. London: Routledge, pp. 42–97.
- Conant, J. (2005) What ethics in the Tractatus is not, in: D. Z. Phillips & M. von der Ruhr (eds.) *Religion and Wittgenstein's Legacy*. Aldershot: Ashgate, pp. 39–95.
- Conant, J. & Bronzo, S. (2016) Resolute readings of the Tractatus, in: H.-J. Glock & J. Hyman (eds.) *A Companion to Wittgenstein*. Oxford: Wiley, pp. 175–194.
- Crippen, M. (2007) The totalitarianism of therapeutic philosophy: Reading Wittgenstein through critical theory, *Essays in Philosophy*, 8(1), pp. 29-55.
- De Mesel, B. (2015) Wittgenstein, meta-ethics and the subject matter of moral philosophy, *Ethical Perspectives: Journal of the European Ethics Network*, 22(1), pp. 69 – 98.
- De Mesel, B. (2023) Ethiek en logica in de Tractatus. Verkenning van een analogie, *Algemeen Tijdschrift voor Nederlandse Wijsbegeerte*, dit nummer.
- Diamond, C. (2001) Ethics, imagination, and the method of Wittgenstein's Tractatus, reprinted in: Crary, A. & Read, R. (eds.) *The New Wittgenstein*. London: Routledge, pp. 149-173.
- Does, J. van der (2011) *Passed over in Silence. On Wittgenstein's Tractatus and its System*. London: College Publications.
- Does, J. van der & Stokhof, M. (2020) Tractatus, Application and Use, *Open Philosophy*, 3, pp. 770–797.
- Donatelli, P. (2013) Reshaping ethics after Wittgenstein, *Wittgenstein-Studien*, 4(1), pp. 207–232.
- Fogelin, R. J. (1987, 2nd rev. ed.) *Wittgenstein. The Arguments of The Philosophers*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Friedlander, E. (2019) Logic, ethics, and existence in Wittgenstein's Tractatus, in: Agam-Segal, R. & Dain, E. (eds.) *Wittgenstein's Moral Thought*. London: Routledge, pp. 140–189.
- Goldfarb, W. (2011) Das Überwinden: Anti-metaphysical readings of the Tractatus, in: Read, R. & Lavery, M. A. (eds.) *Beyond the Tractatus Wars. The New Wittgenstein Debate*. London: Routledge, pp. 6–21.
- Janik, A. & Toulmin, S. (1973) *Wittgenstein's Vienna*. New York: Simon & Schuster.
- Klagge, J. (2022) *Tractatus in Context*. London: Routledge.
- Luckhardt, C.G., ed. (1979) *Wittgenstein, Sources and Perspectives*. Hassocks: The Harvester Press.
- Moyal Sharrock, D. (2012) Cora Diamond and the Ethical Imagination, *British Journal of Aesthetics*, 52, pp. 223–240.
- Pihlström, S. (2019) Wittgenstein on happiness: Harmony, disharmony and antitheodicy, *Philosophical Investigations*, 42(1), pp. 15–39.
- Rogers, B. & Wehmeier, K. F. (2012) Tractarian first-order logic: Identity and the N-operator, *The Review of Symbolic Logic*, 5(4), pp. 538–573.
- Søndergaard Christensen, A.-M. (2011) 'A glorious sun and a bad person'. Wittgenstein, ethical reflection and the other, *Philosophia*, 39, pp. 207–33.
- Stokhof, M. (2002) *World and Life as One. Ethics and Ontology in Wittgenstein's Early Thought*. Stanford: Stanford University Press.
- Stokhof, M. (2010) 'Leven zonder hoop of vrees': Stoïsche elementen in de conceptie van het goede leven in Wittgensteins Tractatus, *Filosofie*, 20(6), pp. 19–27.
- Stokhof, M. (2018) Ethics and morality, principles, and practice, *Zeitschrift für Ethik und Moralphilosophie, Vol. 1*, pp. 291-304.
- Wittgenstein, L. (1922, 1933 Cor. ed.) *Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Kegan Paul and Trubner.
- Wittgenstein, L. (1998) *Logisch-philosophische Abhandlung / Tractatus Logico-Philosophicus. Kritische Edition*. B. McGuinness, J. Schulte (eds.), Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Wittgenstein, L. & Engelmann, P. (2006) *Briefe, Begegnungen, Erinnerungen*. I. Somavilla (ed.), Innsbruck-Wien: Haymon Verlag.

Over de auteurs

Martin Stokhof is emeritus-hoogleraar taalfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam en Jin Yuelin professor of logic aan Tsinghua University in Beijing. Zijn vroege werk was in formele semantiek van natuurlijke taal (vragen, dynamische semantiek). De filosofie van de taalwetenschap en diverse thema's in het werk van Wittgenstein zijn latere onderwerpen.

Jaap van der Does is *Senior Research Associate* aan de Radboud Universiteit. Zijn jeugdliefde was formele semantiek, met name gegeneraliseerde kwantoren. Nu verdiept hij zich graag in delen van de filosofie waarin menselijke levensvormen en hun context een hoofdrol spelen.